

MAKTABGACHA YOSHDAGI BOLALAR MULOQOTINI SHAKLLANTIRISHDA SHARQ ALLOMALARINING G‘OYALARIDAN FOYDALANISH

Toshboyeva Safargul Jummayevna

Termiz davlat pedagogika instituti, Maktabgacha ta’lim yo‘nalishi
magistranti

Bola hayotida nutq turli vazifalarni bajaradi. Nutqning asosiy va birlamchi vazifasi aloqa muloqot vositasidir. Muloqot maksadi ijtimoiy alokalarni saklash, ma’lumotlar almashishdan iborat. Nutqning kommunikativ vazifasi bu kirralari maktabgacha yoshdagi bolalar fe’l-atvori, hulkida uz ifodasini topadi va bola tomonidan faol uzlashtiriladi. Aynan nutq vazifalarning shakllanishi bolani til, un-ing fonetikasi, leksikasi, grammatikasini urganishga, dialogik nutqni o‘zlashtirishga undaydi. Dialogik nutq, nutqiy muloqotning asosiy shakli bulib, uning zamirida bog‘lovchi nutq tug‘iladi. Dialog maishiy suhbatdagi sodda takrorlashdan falsafiy suhbat darajasiga yetishi mumkin.

Maktabgacha yoshdagi bola muloqot kiladigan 2 asosiy soha ajratiladi - kat-talar va tengdoshlar. Bolaning kichik yoshda kattalar dialogga jalb kiladi. Bolaga savol, fikr bilan murojaat etib kattalar bolalarning fikr va harakatlarga faol javob beradi, bu bilan bolaning hodisalar hakidagi tulik bulmagan suzlarni tuldirib, tulik shaklga olib keladi. Kattalar bilan muloqotdagi tajribani bola uz tengdoshlari bilan munosabatiga kuchiradi. Maktabgacha yoshdagi bolada uz-uzini takdimot kilishga, tengdoshini dikkatini tortishga, uz harakatlari ma’no va maksadini sherigiga yet-kazish hohishiga ehtiyoj kuchli buladi. Lekin bolalar muloqotga kirishishda katta kiyinchiliklarga uchraydi. Ular uz ona tilini uzlashtirish jarayonida ovoz sistemasi, grammatik kurulish, leksik tarkibini uzlashtirishda kiynaladilar. Ma’lumki, bola uz ona tilisini bilmay turib, dialogik muloqot malakalarini uzlashtira olmaydi. Chunki dialog muloqot turi sifatida tilni bilishni, uzaro bog‘langan suzlar ifodasini tuzishda undan foydalana olishni, sherigi bilan nutriy muloqotga kirisha olishini belgilaydi.

Kuzatishlarga kura, (3-5 yosh) yosh jixatidan dialogik nutqni bolalar tomonidan uzlashtirishda ancha sezgir, sintezlashgan bulib xisoblanadi.

Uz tarbiyalanuvchilari xamda ularning dialogik nutqlarni rivojlanishini kuzatib, pedagog ikki yunalishni belgilaydi: birinchidan, ular tomonidan kattalar nutqini tushunish takomillashmokdami; ikkinchidan, shaxsiy faol nutq shakllanyaptimi yoki yukmi.

4-5 yoshli bolalar shaxsiy tajriba mavzulari buyicha uz taassurotlari bilan bulishni xoxlashadi, tabiatdagi uchrashuvlar, turt oyokli dustlari, sevimli uyinchoklari xakida xikoya kilib berish taklifiga jon deb rozi buladilar. Ularda suxbatdoshlarini tinglab utirishga sabr yetishmasdan, xamma bolalar baravariga gapira boshlaydilar. Tengdoshi bilan dialogda bolalar muloqotdagi tenglik tajribasiga ega buladilar; bir- birlarini va uzlarini nazorat kilishga; tushunarli bog‘lab gapirishga, savol berishga, javob berishga, fikr yuritishga urganadilar. Bolalar uz tengdoshlari bilan dialogik muloqotni uzlashtirishda

kattalar yordamiga extiyoj sezishadi. Bolalar bir-birlari bilan ma'noli muloqot kilishlari uchun birgalikdagi foliyatlari, uzaro uyinlarida, kundalik xayotlarida ma'lum shart- sharoitlar zarur. Shaxs rivojlanishining tabiiy muxiti bulib dialog xisoblanadi. Dialogik muloqotning kamligi yoki umuman yukligi shaxs rivojlanishini turli buzilishlarga olib keladi, atrofidagi insonlar bilan muloqotga kirishganda muammolarning oshishiga, uzgaruvchan xayotiy xodisalarga moslashishda jiddiy murakkabliklar paydo bulishiga olib keladi. Ma'lumki, shaxslararo muloqotdagi muammolar asosan oiladan boshlanadi. Muloqot kilishni xoxlamaslik (vakt yetishmagandan, ota - onasi charchaganidan), muloqot kilishni bilmaslik (ota-onalar farzandalari bilan nima xakida gaplashishni bilmaydilar, ular bilan dialogik suxbat kurishni bilmaydilar) kichkintoy ruxiy xolati va faoliyatiga salbiy ta'sir kursatadi. Dialogni rivojlantirish - bu shunday ikki tomonlama jarayonki, bunda suxbatdoshlar, xatto ulardan biri bola bulgan takdirida xam, bir- birlariga nisbatan hurmat saklab, uzaro bir-birlarini tushunib, teng darajada muloqot kiladilar.

Bolalar verbal va noverbal vositalardan foydalanishni bilmaydilar, dialog qurish usullarini bilmaydilar, bir-birini eshitishni, fikr bildirishni xam bilmaydilar.

Maktabgacha yoshdagi bola nutqi rivojlanishini asosiy masalalaridan biri - bog'liqli dialogik nutqni uzlashtirishdan iborat. Bu masalani muvaffakiyatli yechish ko'p jihatdan shart- sharoitlarga bog'liq (nutq muxiti, ijtimoiy doira, oilaviy to'kin - sochinlik, shaxsning individual xususiyatlari, oilani bilish faolligi va x.k), bu shart- sharoitlar yunaltirilgan nutqiy tarbiya jarayonida inobatga olinadi.

Maktabgachayoshdagi bolalar avvalambordialogiknutqni o'zlashtiradilar.

Tilning kommunikativ funksiyasining yorokin kurinishi dialogik nutq bulib xisoblanadi. Olimlar dialogni til vositasidagi muloqotning birlamchi tabiiy shakli, nutqiy muloqotning tabiiy shakli deb ataydilar. Dialogning asosiy xususiyati bir suxbatdosh gapirishidan, keyingisi uning gapini eshitib, suxbatni davom ettirishi-dan iborat. Shunisi muximki, suxbatdoshlar doimo gap nima xakida borayotgan-ligini biladilar va fikrni rivojlantirish, fikr bildirishga extiyoj sezadilar. Og'zaki dialogik nutq muayyan vaziyatda kechadi va kul, yuz xarakatlari, gapirish oxangi bilan kechadi. Undagi nutq to'liq bo'lmasligi, kiskartirilgan, ayrim xollarda fragmentli bulishi mumkin. Dialog uchun; gapirish leksikasi va frazeologiyasi; kiskalik, oxirgacha gapirmaslik, uzuq-yuluqlik; sodda va murakab bog'lovchisiz gaplar; kiska muddatli oldindan uylash xos. Dialogni bog'liqli bo'lishi 2 ta suxbatdosh tomonidan ta'minlanadi. Dialogik nutq ixtiyorsiz, tezkorligi bilan ajralib turadi. Dialog uchun shablon va andoza, nutqiy streotiplar, odatiy kup kulaniladigan va xuddi ma'lum maishiy xodisa va suzlashish mavzulariga biriktirib kuyilganidek muloqotning turg'un formulalaridan foydalanish xos. Nutqiy andozalar dialog olib borishni yengillashtiradi. Dialogik nutq nafaqat ichki, balki tashki ta'sirlar natijasida rivojlanadi. (dialog sodir bulayotgan vaziyat, suxbatdosh gaplari) Dialogik nutqni rivojlanishini bolalarga ona

allasini urgatish usulida, ayniksa inobatga olish zarur. Bog‘liqli nutq xolatli va kontekstli bulishi mumkin. Xodatdi nutq muayyan vaziyat bilan bog‘liq buladi va nutqiy shakllarda fikr mazmunini tulik aks ettirmaydi. Xikoya kilinayotgan vaziyatni inobatga olinganidagina bu dialogni tushunish mumkin buladi. Gapiruvchi kul-yuz xarakatlari, kursatish olmoshlaridan keng foydalanadi. Kontekstli nutqda faoliyatli nutqdan farkli ularok, uning mazmuni kontekstdan tushunarli buladi. Kontekstli nutqning murakkabligi shundan iborat-ki, bu yerda fikr bildirish muayyan vaziyatni inobatga olmasdan, fakat til vositalaridan foydalanib amalga oshiriladi.

Kup xollarda xolatli nutq gaplashish xarakterlariga, kontekstli nutq esa - monolog xarakteriga ega buladi. Lekin, D.B.El’koninning ta’kidlashicha dialogik nutqni xolatli nutqga, kontekstli nutqni - monologga tenglashtirish yaramaydi.

A.M.Leushina bog‘liqli nutq shakllari rivojlanishi xususiyatlarini urganishni uz oldiga maksad kilib kuyib, turli masalalarni yechishda va muloqotning turli sharoitlarida bolalar bildirgan fikrlarga doir muxim materiallar yikkan. Yipigan materillar asosida A.M.Leushina dialogik nutq bola nutqining birlamchi shakli degan xulosaga keladi.

Nutq faoliyatini muxokama kilishda “gaplashish nutqi” tushunchasini aniklashtirib olish muxim.

Maktabgacha yoshdagi bolalar dialogik nutqqa xos bulgan nutqning gaplashish turini uzlashtirib oladilar. Muloqotning dialogik shaklini uzlashtirish muxim, chunki keng ma’noda “dialogik munosabatlar universal munosabatlar bulib, butun insoniyat nutqiga, inson xayoti va munosabatlariga singib ketgan”. (M.M.Baxtin)

Bola nutqi rivojlanishi jarayonida dialogik nutqning rivojlanishi yetakchi rol uynaydi va bolalar bog‘chasidagi nutqiy rivojlantirish ishlari umumiy sistemasida markaziy urinni egallaydi. Dialogga urganishni xam maksad sifatida, xam tilni amaliy urganish vositasi sifatida kurib chikish mumkin. Nutqning turli tomonlarini uzlashtirish dialogik rivojlanishning zaruriy sharti bulishi bilan birga dialogik nutqning rivojlanishi bola tomonidan mustakil ravishda aloxida ravishda suz va sintaksizli kurilmalar kullay olishiga xizmat kiladi. Bog‘liqli nutq tarkibiga bola tomonidan ona tilini, uning ovoz katori, lug‘at tarkibiga, grammatik katorni uzlashtirish borasidagi yutuklari kiradi. Tarbiyachi xar bir kichkintoy kattalar va bolalar bilan erkin dialogga kirisha olishiga erishishi zarur. Bolalarga uz iltimoslarini suz bilan ifodalashga, kattalar bergan savollariga suz bilan javob berishga urgatish zarur.

Yoshligidan bolalar bog‘chasida tarbiyalangan bolalar atrofdagilar bilan kurkmasdan va uz ixtiyorlari bilan muloqotga kirishadilar. Bolalarni 2 - kichik guruxga utgunlariga kadar bulgan davrda tarbiyachi bolalar bilan uchrashib, gaplashib turgani bunga asos buladi. Lekin bu holda xam tarbiyachi bolalarning nutriy faolligi rivojlantirilib, tartibga solib turilishi lozim.

Maktabgacha urta yoshdagi bolalar bilan ishlashda tarbiyachi bolalar javoblari sifatiga kuprok e’tibor karatishi lozim; tarbiyachi bolalarga savol mazmunidan chetlashmagan holda ham kiska, ham keng shaklda javob berishga urgatadi. Bolalarni suhbatda koida buyicha katnashishga urgatish

zarur: fakat tarbiyachi suragan vaktida javob berib, urtoklari javoblarini tinglashlari kerak.

6-7 yoshli bolalarga kuyilgan savollarga anik javob berishni urgatish zarur; uz urtoklarining kiska javoblarining kengaytirilgan javoblarida birlashtirishni urganishlari zarur.

Bolalarga dialog olib borishga urgatish, suhbatda katnashishga urgatish, madaniy hulk malakalarini tarbiyalash bilan birgalikda kechadi: gapirayotgan odamni diqqat bilan eshitish, chalgʻimaslik, suhbatdoshini suzini bulmaslik - shular jumlasidandir.

Kattalar (tarbiyachi va ota-onalar) shuni yodlarida tutishlari kerakki, maktabgacha yoshdagi bolaga dialogik nutqni uzlashtirish birlamchi ahamiyatga ega. Rivojlangan dialog bolaga kattalar bilan ham, tengdoshlari bilan ham oson muloqotga kirishish imkonini beradi. Dialogik nutq rivojlanishida ijtimoiy tugin sochinlik muhim rol uynaydi, bunda bolalar atrofidagi kattalar (birinchi navbatda oila) ularga mehr va hurmat bilan munosabatda buladilar, ularning fikri, kizikishlari, ehtiyojlari va shu kabilarga kulok soladilar, kattalar fakatgina uzlari gapirib kolmasdan uz bolalariga kulok soladilar hamda kizakarli suhbatdosh pozitsiyasini egallaydilar.

5-6 oylik bola, uz ishlari bilan band kattalarni kursa, uzi eplagan vositalar (ovoz chikarish) bilan ularning diqqatini tortishga harakat kiladi. 2 yoshida bola nutqi unga yakin kattalar bilan muloqotning asosiy vositasi bulib xisoblanadi. Bola kattalar uchun yokimli suhbatdosh bulib xizmat kiladi.

3 yoshdagi bola nutqi tengdoshlar urtasidagi muloqot vositasidir. 2-4 yoshli maktabgacha yoshdagi bolani notanish insonga munosabati urganilganda: muloqot urnatishga xarakat kiladi, kutadi, muloqotga javob bermaydi. Buning natijasida kuyidagilar aniklandi: agar notanish kimsa bolaga murojaat etmasa yoki yuz xarakatlari yoki jilmayish bilan bola diqqatini tortsa, fakatgina 2% bolalar u bilan alokaga kirishishga xarakat kiladilar. Faol murojaatga esa bu yoshdagi xar sakkizinchi bola javob beradi.

Albatta, bolalar uyaladilar, eng asosiysi esa ularda turli insonlar bilan muloqot kilish tajribasi yetishmaydi. Xuddi shuning uzi bolalarning uzaro munosabatlariga xos. Uning “uchish” davri (muloqot va til vositalarning xilma-xilligi) - bolaning 5 yoshidir. Maktabgacha katta yoshdagi bolalarda ma’lum sunish kuzatiladi: muloqot mavzularining bir xilligi va ularning til vositasida ifodalanishini soddaligi.

Psixologlarning fikricha, nutq rivojlanishining kabul kilish ma’nosida kulay davr 2 yoshdan 5 yoshgacha bulgan davr xisoblanadi. Bevosita maktabga chikishdan oldin biz bolaga ona tili va nutq vazifalarini uzlashtirishda kandy yordam beramiz (muloqot kunikmalari, tushunarli kilib ayta olish kunikmasi, nimani xis kiladi, nima xakida uylaydi, nima xakida biladi)?

Bolalarga mashgʻulotlarda urgatilganlar kanchalik uzlashtirilgan, ya’ni mustakil bildirgan fikrlari “sifati” va nutqiy faollik darajasi kandy? Bu savollarga javob berish uchun urta va katta maktabgacha yoshdagi bolalar nutqi solishtiriladi.

Monologik xamda dialogik Ogʻzaki nutq uchun gap tuzilishi soddaligi

va kiskaligi, bog'lovchisiz birikmalar, xissiy betartiblik, fikrni suz ohangi va obrazli ifodalash xos: makollar, aytishuvlar bilan tuyinganlik.

Bolalar bog'chasi tarbiyachilari uz kuchlarini bolalar nutqi ma'noli va atrofdagilar uchun tushunarli bulishiga, nutqiy muloqot esa insonni jamiyatdagi hulkiga kuyiladigan talablarga javob beradigan shaklda ketishiga yunaltirishlari kerak.

Nutq ma'nodorligi bola hayoti ma'nodorligiga bog'liq. Kizikarli kuzatuvlar, tassurotlar, kechinmalar, fikrlar bolalar nutqini boyitadi.

Bolalar nutqini ma'nodorligiga erishishda shuni unutmashlik kerak-ki, ular suz va ovoz uyinlarini yoktirishadi, bu esa uz vaktida va urnidagina yaxshi.

Yorkin fikr natijasi - nutqning tushunarli bulishiga yetarlicha tulik va anik ketma-ketlikda gapira olish bilan erishiladi. Bola nutqining ma'noli va tushunarli bulishi ustida ishlash - bu bir vaktning uzida bola fikrlashini shakllantirish va uning dunyokarashini kengaytirish ustida ishlashdir.

Dialogik nutqqa urganish dasturi talablariga bolalarni Og'zaki nutqning shunday zaruriy shakllari bulgan - savol, javob, kiska ma'lumot, kengaytirilgan xikoyalarda foydalanishga urganish kiradi.

Bu talablar asosan mashg'ulotlarda amalga oshiriladi. Shu bilan birga diologik nutqni rivojlantirish uchun mashg'ulotlar bilan bir katorda kundalik hayotda bolalarni bir-birlari va tarbiyachilari bilan nutqiy muloqoti katta ahamiyatga ega.

5 yoshdan boshlab, vaziyat va mavzuga karab, bolalarda til vositalarini differentsiallashgan tarzda kullashni kuzatish mumkin. Tabiat hodisalari hakida fikr bildirayotganlarida bolalar ijtimoiy hodisalarni ta'riflaganlarga nisbatan 3-7 marta kuprok sifat va ravishdan foydalanadilar. Uzlariga tanish bulgan kimsalar, ijtimoiy hayotning ularga tushunarli bulgan hodisalari hakida suzlab berganlarida 2-2,5 barobar fe'l ishlatilishi faollashadi. Tabiat xakidagi fikrlarida fe'llar kam (11-16 %).

Nutqning grammatik katorini xam bolalar xuddi shunday differentsiallashgan tarzda kullaydilar.

Uyindagi shurigiga yoki kattalarga biron-bir narsani tushuntirish, unga nimanidir isbotlash, uktirishga tug'ri keladigan vaziyatlar murakkab gaplarini kiritish uchun nisbatan kulay bulib xisoblanadi. Mavzuli rasm buyicha bolalar tuzgan xikoyalarda murakkab gaplar kup uchraydi (17-20%).

5 yoshga kelib faoliyatidagi faollik va mustakillikni oshishi nutq funksiyalarini uzlashtirishni bolalarga yengillashtiradi: kattalar va bir-birlari bilan muloqot kilish, fikrini tushunarli kilib ifodalash, uz xarakatlarini nutq bilan ifodalash shular jumlasidandir. Shuning uchun 5 yoshda nutqiy faollik yukori buladi, keyinchalik bu xolat kuzatilmaydi. Bola 30 minutli uyin davomida urtacha 180-210 ta suzni aytadi.

O'z fikrlarini bildirishga sabablarning 40 % - bolalarni bir- birlariga uz kurgan va bilganlarini tushuntirishga bulgan katta extiyoj. Bu vaziyatda bolalar shunchalik kup murakkab gaplarni talaffuz kiladilarki, ona tilidan utqazilgan bilish jixatidan tuyingan mashg'ulotlarda xam shuncha gap eshitish amrimaxol. Uyinda kullaniladigan fe'llar, sifat, ravishlar soni

mashg‘ulotlarda kullaniladiganlari sonidan ancha kup buladi.

4 yoshgacha bulgan bolalarda nutq va uyin orasidagi induksion munosabatlar xollari kuzatiladi. Bola kurganlariga oson izox beradi, kilgan yoki endi kilmokchi bulgan ishlari xakida gapiradi, lekin uz xarakatlarini bajarganda jim turadi. 5 yoshga kelib uz faoliyatini nutq bilan tasdiklash kunikmasi va xoxishi kuchayadi. Shunday kilib 4-5 yoshdan oshgan bola urtacha xar ikkinchi (maishiy, uyin) xarakatini nutqi bilan ifodalaydi. Bu xolda bolalar nutqining 90 % sodda gaplardan tashkil topgan buladi. bolalar uz harakatlarini nutq bilan ifodalashlari - akliy harkatlar shakllanishining boskichlaridan biridir.

Shunday kilib, nutqiy malaka va kunikmalarni takrorlash va fikr yuritishni takomillashtirishda fakat mashg‘ulotlardangina emas, balki faoliyatni boshka turlaridan foydalanib ham nutqiy amaliyotni kullash mumkin.

Foydalanilgan adabiyotlar

Jumayeva Malika Aliyevna. (2021). Independent musical activity in preschool organizations. *Journal of Ethics and Diversity in International Communication*, 1(1), 9–10. Retrieved from <https://openaccessjournals.eu/index.php/jedic/article/view/16>

Aliyevna, J. M. (2021). The Social Activity of the Educator with the Family. *European Journal of Life Safety and Stability (2660-9630)*, 12, 401-403. Retrieved from <http://ejlss.indexedresearch.org/index.php/ejlss/article/view/338>

Shoturayevna, U. L. (2021). Development of Creative Competence of Educators in Preschool Educational Institutions. *European Journal of Life Safety and Stability (2660-9630)*, 12, 395-397. Retrieved from <http://ejlss>.